

Archeologisch onderzoek molen Kasterenwal

Eén van de twaalf molens

Johan Treling en Nico Jurgens*

Op initiatief van de Gemeente 's-Hertogenbosch is, na een voorbereiding van enkele jaren, in 1999 een ontwikkelingsplan voor de vestingwerken opgesteld: Versterkt Den Bosch.

Onderdeel van dit plan vormt de restauratie van de verschillende onderdelen, een project dat vergelijkbaar is met de inmiddels voltooide

restauratie van de Binnendieze. De restauratie van de vestingwerken zal archeologisch en bouwhistorisch een onderbelicht aspect van de historische stedelijke bedrijvigheid kunnen ophelderen: de molens die vanaf het eind van de 16e eeuw op de wallen stonden.

Afb. 1.
Gezicht op 's-Hertogenbosch vanuit de Bossche Broek met de molens op de wallen, ca. 1850. Steendruk van J.P.Tesson, tekenaar onbekend. (Foto: Stadsarchief)

Wie in de 17e eeuw naar 's-Hertogenbosch reisde, zal in eerste instantie getroffen zijn geweest door het silhouet van de Sint-Jan die ook toen al het stadsbeeld domineerde. Gold het een winderige dag, dan was er zelfs sprake

van een spectaculaire aanblik met de draaiende wiken van twaalf molens op de stadswallen (afb. 1). De indruk van de Sint-Jan valt nu nog vanuit de Bossche Broek te beleven, de molens zijn echter verdwenen. Met de

Afb. 2.
Detail kaart van Blaeu (1649) met de molens van Van Casteren (midden) en van het Geefhuis (boven). Rechtsboven de Sint-Jan, rechtsonder de Markt. (Foto: Stadsarchief)

opkomst van door stoommachines aangedreven meelfabrieken aan het eind van de 19e eeuw werden molens overbodig. Ze zijn successievelijk afgebroken. In 1939 werd het restant van het laatste exemplaar, de molen van Van Esch, op Bastion Deuteren, gesloopt. Daarmee verdween de molen definitief uit het Bossche stadsbeeld.¹

Schriftelijke bronnen

Van één molen zijn de resten bij twee kleine archeologische waarnemingen, in 1981 en in 1998, onderzocht: de molen van Marcellis van Casteren op de naar hem genoemde Kasterenwal. Deze had in 1585 toestemming gekregen een molen, die eerder buiten de stad had gestaan, op de stadswal te plaatsen achter de Tolbrug. De precieze plaats is niet nauwkeurig vast te stellen. Het deel van de stadswal, naar Van Casteren genoemd, en een deel van de Noordwal worden in oude documenten aangeduid als 'achter de Tolbrug'. In die tijd was de plaats daarmee voldoende nauwkeurig aangegeven. Negen jaar later vroeg Van Casteren opnieuw vergunning om zijn molen te verplaatsen. Misschien was hij bang voor windbelemmering van een molen, 175 voet ten

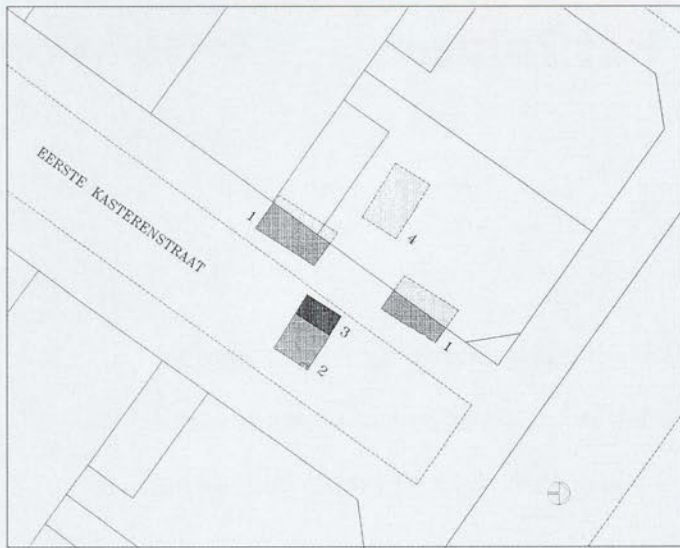
noordwesten van de zijne en eigendom van het Groot Ziekengasthuis, die op dat moment in aanbouw was. Van Casteren had – overigens zonder succes – bezwaar gemaakt tegen de oprichting. Twee jaar later bouwde de Tafel van de Heilige Geest (het Geefhuis), ook een molen, deze keer ten zuidoosten van de molen van Van Casteren. Opnieuw maakte deze bezwaar, maar weer zonder succes. De rector van het Geefhuis vond de angst van Van Casteren voor inkomstenderving door windbelemmering misplaatst. Hij was van mening dat de molen van Van Casteren juist een betere windvang zou krijgen. Het Geefhuis liet namelijk enkele oude woningen afbreken, die tussen beide molens stonden.

De Brabantse Rekenkamer in Brussel verleende Van Casteren overigens de gevraagde vergunning op 1 juli 1594. Uit dat document blijkt echter, dat rentmeester Simon Fierlants beslag had laten leggen op de molen, omdat Van Casteren het karwei al had uitgevoerd, nog vóór hij de vergunning had ontvangen. In zijn verzoek gaf Van Casteren niet aan waar hij zijn molen weer wilde opbouwen. In 1635 wordt de plaats omschreven als 'Oost van de Tolbruchstraet'.² De molen van het Groot Ziekengasthuis was toen al verdwenen. De plaats van de molen van de Heilige Geest werd aangeduid als oostelijk van die van Van Casteren. Op de kaart van Blaeu uit 1649 staan de molens van Van Casteren en het Geefhuis afgebeeld (afb. 2). Dat is ruim een halve eeuw na het verzoek tot verplaatsing. Voor zover de nauwkeurigheid van de kaart conclusies toelaat, stond de molen toen al op de plaats waar het fundament bij het archeologisch onderzoek werd aangetroffen. Blijkens die kaart bedroeg de afstand tussen de molen van Van Casteren en die van het Geefhuis 25 Rijnlandse roeden (dat is ongeveer 94 meter). Tussen die twee molens staan op de kaart geen huizen.³

Archeologisch onderzoek

De waarneming van 1981 werd gedaan in een rioolsleuf, waarin drie van de vier funderingspoeren 'geschampt' waren. Zoals de meeste wind-korenmolens in Noord-Brabant was ook de molen van Van Casteren een standaardmolen. Dit type stond gefundeerd op vier in kruisvorm aangelegde bakstenen funderingspoeren. Drie ervan waren in 1981 oppervlakkig zichtbaar en zijn toen gedocumenteerd.

Een tweede mogelijkheid tot beperkt onderzoek deed zich voor in 1998 bij de realisering van een nieuw bouwplan: één van de zichtbare poeren kon worden vrijgelegd, waarbij ook een profiel op de wal ontstond. De hieruit af te lezen geschiedenis sluit aan bij de resultaten van het uitgebreide onderzoek dat enige jaren geleden in het Tolbrugkwartier heeft plaatsgevonden. Eeuwenlange erosie door de Aa bracht het dekzand op het lage niveau van 2.00 m. +NAP met daarop een laag veen. Rond 1400 werd daarop stadsvuil gestort om het gebied op te hogen

Afb. 3.
 Positie van de drie waargenomen teerlingen en reconstructie van de vierde:
 1. aangetroffen muurwerk 1981
 2. aangetroffen muurwerk 1998
 3. aangetroffen muurwerk 1981/1998
 4. reconstructie
 (Tekening BAM)

en daarmee bouwrijp te maken. De 15e-eeuwse uitbreidingen in het Tolbrugkwartier blijken zich niet tot dit gedeelte te hebben uitgestrekt, want nieuwe activiteiten speelden zich pas weer af in de eerste helft van de 16e eeuw. Er vonden toen belangrijke ontwikkelingen plaats met betrekking tot de vestingwerken. Hoge middeleeuwse stadsmuren met hun torens bleken door de modernisering van het geschut niet langer bestand tegen de toegenomen vuurkracht van kanonnen. Achter de verlaagde muren werden aarden wallen opgeworpen. Aan de Kasterenwal was dit te zien aan de dikke pakketten stadsvuil. Een keermuur hield doorgaans een dergelijk grondpakket op zijn plaats. Deze keermuur ontbrak hier, maar puinresten op het niveau van de fundering van de molen, doen vermoeden, dat de muur op deze plek is afgebroken. De kaart van Blaeu laat zien waarom (afb. 2). De molens staan getekend op een soort uitgebouwde plateaus aan de stadszijde van de wal. De aanvankelijk rechte 16e-eeuwse keermuur is hiervoor aangepast.

De onderzochte bakstenen poer bleek van een indrukwekkend formaat: 2,30 m. bij 1,45 m. met een hoogte van 3 meter. Oorspronkelijk zal hij zeker hoger geweest zijn. Voor een zo groot mogelijke windvang werden molens

immers vaak nog verhoogd opgesteld (windmolenberg), zoals te zien is op het 18e-eeuwse schilderij van Vrijmoed in het Noordbrabants Museum (afb. op achterzijde van dit tijdschrift).

De poer was gemetseld van hergebruikte bakstenen. De complete fundering bestond uit vier poeren, zogenaamde teerlingen (afb. 3). Ze waren ingegraven in het oorspronkelijke wallichaam uit de 16e eeuw. Vervolgens was er rondom stadsvuil gestort om het plateau te vormen zoals dit bij Blaeu getekend staat. Een vondst van over het algemeen goed te dateren tabakspijpen geeft aan, dat de molen daar rond 1630 gebouwd moet zijn, wat niet klopt met het jaartal 1594 uit de historische bronnen. Dit verschil in datering kan op dit moment niet verklaard worden. Mogelijk is de molen in de eerste helft van de 17e eeuw nogmaals verplaatst om wat voor reden dan ook. Misschien is hij bij het beleg in 1629 beschadigd of afgebroken voor een beter schootsveld en verraadt wat nu is aangetroffen juist deze fase.

Dit eerste archeologische onderzoek aan een Bossche molen is beperkt geweest. Het vormt wel een aanleiding om de molenlocaties die bij het vestingproject aan de orde komen, nadrukkelijk in het archeologisch onderzoek te betrekken.

* Johan Treling is als archeoloog verbonden aan de BAM.
 Nico Jurgens is werkzaam bij de Vereniging De Hollandsche Molen.

Noten

- 1 Voor een uitgebreide geschiedenis van de molens in 's-Hertogenbosch: Nico Jurgens in: *'s-Hertogenbosch*, 1997 nrs. 1, 2 en 4, en 1998 nrs. 1 en 2.
- 2 Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, kopie uit Archief van de Raad van State, inv.nr. 2134, verponding 1635, folio 355.
- 3 Voor meer historische gegevens over deze molen: Nico Jurgens in: *'s-Hertogenbosch*, 1998, nr. 2. De in dat artikel genoemde veronderstelling omtrent de verplaatsing naar de Grote Hekel blijkt niet juist te zijn.